

Lezing ter gelegenheid van de Uitreiking van de Aletta Jacobs Prijs 2020 aan Khadija Arib, door Marjo Buitelaar, hoogleraar Hedendaagse islam, faculteit Godgeleerdheid & Godsdienstwetenschap, Rijksuniversiteit Groningen.

**Baanbrekers en bruggenbouwers;
 de meervoudige emancipatie van dochters van de gastarbeiders van weleer**

'Mijn moeder zegt vaak: "Eiwa bniti, shrebt el-ma dial Hulanda." Ach meisje, je hebt het water van Nederland gedronken.' Zo sloot een Marokkaans-Nederlandse vrouw een vertelling af over hoe haar moeder haar ziet. De vrouw is een hoogopgeleide dochter van wat we destijds Marokkaanse 'gastarbeiders' noemden. Net als mevrouw Arib behoort ze tot de groep migrantendochters die als eersten doordrongen tot de hogere echelons van het Nederlandse onderwijssysteem en de arbeidsmarkt. De vrouw vertelde mij haar levensverhaal in het kader van een onderzoek naar de impact van sociale stijging op het leven van vrouwelijke 'pioniers' van Marokkaanse afkomst. Meer specifiek was ik benieuwd naar het samenspel in hun levensverhalen van verschillende identificaties zoals Marokkaans zijn, Nederlands zijn, moslim zijn, hoogopgeleid zijn, dochter van gastarbeider zijn, enzovoort. In 1998 en 1999 hield ik een eerste interviewronde met vijftientig hoogopgeleide migrantendochters. Tien jaar later bezocht ik vijftien van hen opnieuw om samen terug te blikken op de tijd die inmiddels was verstreken. We bespraken hoe hun leven zich in de tussenliggende periode had ontwikkeld en wat de impact was geweest van maatschappelijke gebeurtenissen als 9/11, de moord op Theo van Gogh en de opkomst van Geert Wilders.

Uiteraard is ieder levensverhaal uniek. Toch vertonen de verhalen van mijn gesprekspartners in het onderzoek ook terugkerende patronen. Vanmiddag wil ik twee thema's bespreken die als een rode draad door hun levensverhalen lopen. Het gaat om twee onderling verweven factoren die van invloed zijn geweest op de mogelijkheden van pionierende migrantendochters om een eigen positie in de Nederlandse samenleving te verwerven; ten eerste de effecten van migratie op de gezinnen waarin de vrouwen opgroeiden, en ten tweede het dominante Nederlandse vertoog over de islam. Voor de duidelijkheid: mevrouw Arib kon destijds helaas niet meedoen aan het onderzoek. Wie gister de College Tour met haar bijwoonde, snapt dat ze dat er echt niet bij kon hebben. Dat vond ik toen natuurlijk jammer, maar Khadija Arib heeft het meer dan goedgemaakt met haar indrukwekkende autobiografie *Couscous op Zondag*. Dankzij dat boek weten we nu veel meer over haar levensloop dan ik ooit via interviews te weten had kunnen komen. Mijn verhaal is gebaseerd op de levensverhalen van de vrouwen uit het onderzoek, maar wie het boek van mevrouw Arib gelezen heeft, zal zeker parallellen herkennen.

Het eerste thema dat een centrale rol speelt in de levensverhalen is de erfenis van de migratie. Migranten laten hun vertrouwde leven achter en vestigen zich elders met als doel het eigen lot en dat van hun familie te verbeteren. Migrantenouders stimuleren hun kinderen dan ook vaak om hogerop te komen, en dat verklaart waarom veel migrantenkinderen streven naar beroepen als arts, advocaat of andere witte-boorden beroepen met hoge status. Tegelijkertijd ontberen laagopgeleide migrantenouders de specifieke kennis en vaardigheden om hun kinderen in het nieuwe land adequaat te begeleiden in hun schoolcarrière. Dit gold ook voor de meeste Marokkaanse 'gastarbeiders' destijds; de levensverhalen van hun hoogopgeleide dochters staan bol van vertellingen over de grote verantwoordelijkheid die deze vrouwen al op jonge

leeftijd droegen; formulieren invullen voor ouders, tolken bij de huisarts, en ook: je eigen schoolkeuze bepalen.

Zeker niet alle ouders waren overtuigd van het belang van een voortgezette schoolopleiding voor hun dochters. Ouders die hun dochters wel stimuleerden, waren tegelijkertijd vaak behoudend in hoe hun dochters zich dienden te gedragen. Minder vertrouwd met de Nederlandse samenleving dan hun kinderen al gauw waren, probeerden veel ouders zoveel mogelijk vast te houden aan een leefstijl die ze uit Marokko kenden. Bovendien verstarde langzamerhand hun beeld van de 'eigen' cultuur: ontwikkelingen in Marokko maakten zij immers slechts op afstand mee, en heimwee maakte dat zij herinneringen aan het leven daar gingen romantiseren. Hoewel ze trots waren op hun kinderen die het goed deden in Nederland, hielden velen toch ook hun hart vast uit vrees diezelfde kinderen te verliezen aan de nieuwe cultuur. De opmerking 'Je hebt het water van Nederland gedronken' drukt zowel die trots als die vrees uit.

Veel biografische vertellingen van de migrantendochters ik sprak, gaan dan ook over de kwestie hoe om te gaan met de paradoxale opdracht die ouders hen – vaak impliciet – meegaven: enerzijds dienden zij hun vleugels uit te slaan om de door ouders nagestreefde sociale stijging te realiseren, anderzijds werd van hen verwacht trouw te blijven aan de leefwereld van hun ouders. Vaak sterker dan voor hun broers, bracht die paradoxale opdracht voor mijn gesprekspartners spanningen met zich mee. Zelf duiden zij dat vaak in termen van cultuurverschillen tussen Marokko en Nederland. Uit onderzoek blijkt echter dat het een algemene trend is in vooral niet-westerse migrantengemeenschappen om de eigen culturele grenzen te bewaken door verscherpt toezicht op het gedrag van vrouwen, met name dat van ongehuwde meisjes.

Vrijwel alle dochters vertelden - soms met begrip, soms met verontwaardiging - dat zij veel minder mochten dan hun broers. Onbedoeld had de inperking van hun bewegingsvrijheid ook een positieve kant: als je direct na school naar huis moest, had je meer tijd voor huiswerk, en door te zeggen dat je huiswerk moest maken, kon je soms onder huishoudelijke klusjes uitkomen. De meeste vrouwen studeerden dus veel en gretig. Een extra motivatie om hun best te doen op school en in te zetten op zelfontplooiing was het voornemen nooit zo geïsoleerd te raken en afhankelijk te worden als hun moeders. De eerste migrantendochters die in Nederland het hoger onderwijs instroomden, zijn wat betreft hun emancipatie als vrouw dan ook 'baanbrekers' geweest voor hun jongere zussen en nichten.

De tweede factor die hun ruimte om eigen doelen te realiseren beïnvloedde, is de Nederlandse beeldvorming over de islam. In beide interviewrondes vertelden vrouwen over vooroordelen waar ze tegenaan liepen. Tijdens de tweede interviewronde stonden zulke vertellingen echter veel meer op de voorgrond. Wat vooral opviel was de andere toon waarop ze verteld werden. Lachen om misverstanden, je schouders ophalen over kortzichtige opmerkingen was bij de meerderheid van mijn gesprekspartners omgeslagen in verontwaardiging, zo niet ontgoocheling. Vooral spraken de vrouwen hun zorg uit over de toekomst van hun kinderen in een klimaat waar angst voor de islam regeert. Met name de gevolgen van 11 september, de moord op Theo van Gogh, en opkomst van politici als eerst Ayaan Hirsi Ali en later Geert Wilders ervoeren veel vrouwen als een inperking van de ruimte om zelf vorm te geven aan hun identiteit als Marokkaanse Nederlanders. De strijdlust die de toon tijdens de eerste interviewronde had gekenmerkt was niet verdwenen, maar uit hun verhalen sprak nu ook vaker pijn en teleurstelling: heb je zozeer je best gedaan om aansluiting te krijgen in de Nederlandse samenleving dat je ouders je 'vernederlandst' vinden, blijkt dat je in de ogen van anderen nooit Nederlands genoeg zult zijn.

De strijd van mijn gesprekspartners voor zelfbepaling richt zich dan ook niet alleen op hun emancipatie als vrouw, maar ook op emancipatie als volwaardig Nederlands staatsburger; recht op deelname als Nederlander zonder je eigenheid te hoeven verloochenen. Gelijke rechten en kansen niet ondanks je Marokkaanse en islamitische achtergrond, maar als Marokkaans-Nederlandse moslima. Daar in Marokkaanse kringen de pioniers het pad inmiddels sterk geëffend hebben, kunnen de vrouwen die na hen komen zich vooral ook op die tweede emancipatiestrijd werpen. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in de keuze van veel jonge moslimvrouwen om een hoofddoek te dragen. Daarmee geven ze niet alleen uiting aan hun specifieke religieuze stijl, maar eisen ze tevens het recht op om zich als moslim in het publieke domein te presenteren.

De baanbrekers uit mijn onderzoek kijken daar vaak met verwondering naar. Anders dan de meiden na hen, waren zij vaak de enige in hun klas of straat van Marokkaanse afkomst. Om aansluiting te krijgen bij klasgenootjes en buurkinderen, wilden ze zo min mogelijk opvallen, zo min mogelijk 'anders' zijn. Veel van de opgetekende levensverhalen bevatten dan ook vertellingen over stevige onderhandelingen met ouders over gepaste kleding. Om dezelfde reden zien veel geïnterviewden de islam als iets voor thuis.

Deze baanbrekers zijn vooral ook bruggenbouwers. Opvallend in hun verhalen is dat juist de islam en ontwikkelingen in de Marokkaanse samenleving belangrijke inspiratiebronnen bleken voor hun meervoudige emancipatiestrijd hier. Veel vrouwen verhaalden over sterke, onafhankelijke grootmoeders of tantes in Marokko, of over nichtjes die veel meer mochten dan zichzelf. Ook verwezen ze naar rolmodellen uit de islamitische geschiedenis. Zoals Khadija, de eerste vrouw van de profeet Mohammed; volgens de overlevering was zij een succesvolle zakenvrouw en nam zij zelf het initiatief om de vijftien jaar jongere Mohammed ten huwelijk te vragen. Of Aisha, die niet schroomde samen met mannen ten strijde te trekken tegen vijanden van de nieuwe religie.

De balans opmakend, kunnen we concluderen dat wat betreft hun emancipatie als vrouw vrijwel alle geïnterviewde vrouwen ten tijde van de tweede interviewronde redelijk tevreden waren. De meesten zaten wat carrière betreft inmiddels stevig in het zadel en hadden een bevredigende omgangsvorm met ouders gevonden; inmiddels gewend aan de leefstijl van hun dochters, waren veel ouders zelfs trots op hun geslaagde maatschappelijke positie. Voor vrouwen die zelf kinderen hadden gekregen, droegen die verder bij aan het versterken van familiebanden.

Over hun emancipatie als Marokkaans-Nederlands staatsburger waren velen minder tevreden. Bijna allen deelden de ervaring dat hoezeer je nou ook meedraait op je werk en in de buurt, het zomaar kan gebeuren dat er ineens van je geëist wordt eenduidig voor je identificatie als Nederlander te kiezen. Of dat jij ter verantwoording wordt geroepen voor wat anderen in de naam van de islam roepen of doen. Velen hadden het gevoel door niet-moslims steeds meer eenzijdig als moslim gezien te worden, en zo steeds minder erkenning te krijgen als 'een van ons'. Vooral wat dit in de toekomst voor hun kinderen zou betekenen, baarde de meeste vrouwen zorgen. Ten tijde van de tweede interviewronde bleek de aandacht van mijn gesprekspartners voor de eigen emancipatiestrijd als vrouw dan ook te zijn verschoven naar een strijd voor een meer inclusief leefklimaat in Nederland.

Wat mij het meest trof in de levensverhalen, is dat hoewel de vrouwen zelf en ook anderen de hindernissen die ze hebben ervaren vaak duiden in termen van 'tussen' of 'met' twee culturen leven, hun ervaringen grote overeenkomsten vertonen met andere categorieën sociale stijgers. Ik noemde al dat het migrantengemeenschappen eigen is – of het nou om moslims gaat of niet – om de

eigenheid te bewaken door vooral de vrijheid van vrouwen te beperken. Zoals Mick Matthijs in zijn studie Doorzetters daarnaast aantoonde, kampen ook sociale stijgers uit Nederlandse een arbeidsmilieu zonder migratieachtergrond met het gevoel dat je enerzijds wat vervreemdt van het ouderlijk milieu, maar er anderzijds toch ook nooit helemaal bij te gaan horen in kringen waarin je bent terechtgekomen. Wat in een sterk anti-islamitisch klimaat flink uitvergroot wordt, is in beginsel dus een kenmerk van sociale stijging op zich. Verder kenmerkt het de levensloop van in het westen opgegroeide mensen in het algemeen dat vertellingen over de adolescentie en vroege volwassenheid vooral gaan over een zoektocht naar wie je bent, een zoektocht naar vrijheid en naar zelfontplooiing. In latere levensfasen wordt wat je anderen en de maatschappij wilt meegeven steeds belangrijker als waar het in het leven nou ècht om draait. Tot slot zou het een vergissing zijn om de sociale mobiliteit van de migrantendochters en hun emancipatie als vrouw volledig toe te schrijven aan de Nederlandse context waarin zij leven. Ook in Marokko neemt het aantal hoogopgeleide vrouwen snel toe, en zetten velen zich in voor de empowerment van vrouwen en andere ondergeschikte groepen in de samenleving.

De opgetekende levensverhalen laten zien dat democratie en inclusiviteit, twee kernwaarden waarvoor Kamervoorzitter Arib zich inzet, slechts kunnen gedijen als mensen niet gereduceerd worden tot een eendimensionale identiteit, maar erkenning krijgen voor hetgeen zij gemeen hebben met anderen èn erkenning voor hun specifieke eigenheid. Democratie en inclusiviteit gaan over gelijke kansen en rechten van alle burgers om als volwaardig deelnemer een eigen bijdrage te leveren aan de samenleving. Mijn bewondering is groot voor de manier waarop Kamervoorzitter Arib deze kernwaarden voorleeft. Dank u hartelijk hiervoor, mevrouw Arib!